

Ang Katwiran ng mga Hibik

GALILEO S. ZAFRA

University of the Philippines–Diliman
gszafra@up.edu.ph

ABSTRAK

Ang mga tulang “Hibik ng Pilipinas sa Inang Espanya” ni Hermenegildo Flores, “Sagot ng Espanya sa Hibik ng Pilipinas” ni Marcelo H. del Pilar, at “Katapusang Hibik ng Pilipinas” ni Andres Bonifacio ay bumubuo sa triyumbiratong tulang nagsilbing propagandang materyal sa panahon ng Propagandismo (1880–1895) at Himagsikang Filipino (1896–1898) kontra-simbahan, at nang lumaon, laban sa Espanya.

Sa pag-aaral na ito, inilulugar ang mga tula sa tradisyon ng mga tulang sagútan at dulang-bayan sa Pilipinas, lalo na sa duplo, isang matandang dula o larong bayan na idinaraos kaugnay ng mga kaugalian sa patáy ng mga Tagalog. Pagtutuonan sa pagsusuri ang mga katangian ng mga tulang hibik bilang mga tulang nangangatwiran, at sa pamamagitan nito, itatampok ang ibang pagbasa sa bisa at kabuluhang pampolitika ng mga tulang hibik.

ABSTRACT

The poems “Hibik ng Pilipinas sa Inang Espanya” by Hermenegildo Flores, “Sagot ng Espanya sa Hibik ng Pilipinas” by Marcelo H. del Pilar, and “Katapusang Hibik ng Pilipinas” by Andres Bonifacio form part of the triumvirate poems that served as propaganda materials during the Propaganda period (1880-1895) and the Philippine Revolution (1896-1898) against the church, and later, against Spain. This paper locates these poems in the tradition of Philippine poetic jousts and folk drama, particularly the duplo, a traditional dramatic form or folk game performed as part of the Tagalog customs for the departed. The study will highlight the aspects of the hibik (plea) poems as argumentative poems, and as such, will present another reading of the political force and significance of the hibik poems.

SUSING SALITA (KEYWORDS)

panulaan ng Rebolusyong Filipino (*Philippine Revolution poetry*), Marcelo H. del Pilar, Andres Bonifacio, katutubong debate (*folk debate*), debateng patula (*poetic joust*), katwiran (*Filipino argumentation*)

Kabilang sa itinuturing na mahahalagang tekstong pampanitikan noong panahon ng Propagandismo (1880–1895) at Himagsikan (1896–1898)¹ ay ang triyumbiratong tula nina Hermenegildo Flores, Marcelo H. del Pilar, at Andres Bonifacio. Ang unang dalawa ay ang sagútang tula nina Flores at del Pilar. Ito ang mga tulang “Hibik ng Pilipinas sa Inang Espanya” at “Sagot ng Espanya sa Hibik ng Pilipinas.” May ulat na bago sinulat ni del Pilar ang kaniyang tula ay nagkasundo muna sila ni Flores na bumuo ng “isang sagútang maaaring magpaalab sa damdamin ng bayan” (Santos 5). Inilimbag ang dalawang tula sa isang maliit na polyeto, bandang 1888–1889.² Makalipas ang pitong taon, susulatin naman ni Andres Bonifacio ang “Katapusang Hibik ng Pilipinas” at siyang magtitiklop sa sagútang mga tula.

Sa isang pagsusuri sa “Sagot” ni del Pilar, inilarawang matamlay at maligoy ang malaking bahagi ng tula na nakapagpapaalala sa panulaan ng mga naunang misyonerong Espanyol; sa kabilang banda, itinuturing na mabisa naman ang maladulang disenyo ng tula na mauugat sa mga *loa*—ang pinakaunang anyo ng dulaang Espanyol na itinanghal sa bansa. Ang tinutukoy na tiyak na katangian ng loa ay ang pagtatampok ng mga pigurang alegoriko na bumibigkas ng mga talumpati gamit ang mabubulaklak na pananaludtod.³

Sa isa pang pagsusuri, tinukoy naman ang iba’t ibang anyo at tradisyon ng panulaan at dulaang popular na maaaring pinaghalawan ng inspirasyon sa pagsulat ng mga tulang hibik nina Flores at del Pilar. Ang himig ng pagsamo at pag-alo ay inugat sa mga *kundiman* at *awit ng sawing pag-ibig*. Ang malungkot na diyalogo ay iniugnay sa mga *dulang alegoriko*, sa mga tagpo sa *senakulo’t moro-moro*, at sa madulaing eksena ng pag-ibig sa *metriko romanse*. Natukoy muli ang mga

loa bilang batayan naman ng paraan ng pag-uulat ng mga katibayan sa dalawang hibik. Dahil ginagamit ang loa sa mga pagdiriwang pangmadla tulad ng parangal sa panauhing pandangal o papuri sa patron ng pista, ang loa ay karaniwang mahaba sa paglalahad ng mga katibayan, at “maligoy at bombastiko” tulad ng mga sermon o talumpati.⁴

Sa pagsusuri namang ito sa mga tula nina Flores, del Pilar, at Bonifacio, naghahain ng karagdagang paliwanag tungkol sa naging bukal ng paraan ng pagtula—ibang anyo o tradisyon ng pagtula na mababakás sa mga tulang hibik.⁵ Sa paggamit ng taguring “tulang hibik,” nagkakaroon ng kolektibong katawagan para sa tatlong tula, at naididiin ang pagkakaugnay-ugnay ng mga ito sa isa’t isa lalo na ang katangian nitong nakikipagtalo o nangangatwiran. Ang aspektong ito ng mga tula ang naging tulak upang bakasin ang katangian ng mga ito sa isang mas naunang anyo ng tula o dulang sagútan—ang duplo. Bilang mga tulang may matingkad na elemento ng pangangatwiran, hindi lamang tataluntunin sa pagsusuri ang katangiang pampanitikan kundi lalo’t higit ang pag-iral dito ng dalumat ng katwiran. Inaasahang maitanghal sa pagbasang ito ang ibang katangian at aspekto ng mga tulang hibik lalo na ang layunin at bisang pampolitika nito.

Katwiran at Subersiyon sa Duplo

Ayon kay Jose P. Santos, isa sa mga biyograpo at nagtipon ng mga akda ni del Pilar, pinagkasunduan nina Flores at del Pilar ang pagsulat ng sagútang tula (5). Dahil sadyang sinulat bilang magkatambal at sagútan, makatwirang ihanay ang unang dalawang tulang hibik, gayundin na rin ang patapos na hibik ni Bonifacio, sa mayamang tradisyon ng tulang sagútan o labanán sa pagtula sa bansa. Kabilang sa tradisyong ito ang *balitao* ng mga Cebuano, *banggianay* ng Panay, *siday sa pamalaye* ng Ilonggo, *hungaw* ng Kinaray-a, *dallot at arikenken* ng Ilokano, anenas ng Isneg, *daman* ng Tausug, *kangsin* at *tigsik* ng Bikolano, *karagatan* o *bulaklakan* ng Pampango, *duplo* ng Tagalog (Eugenio, Maranan, at Lucero 184—187). Ang mga tulang sagútang ito ay bahagi ng pagdaraos ng mga kaugalian at ritwal sa iba’t ibang yugto ng buhay ng mga Filipino.

Sa mga anyo ng tulang sagútang nabanggit, makatwirang aninagin ang mga hibla ng duplo sa mga tulang hibik. Una, malaganap pa ang duplo sa mga huling dekada ng siglo 19, panahong tinatáyang isinulat ang mga tulang hibik. Bagaman mahirap tiyakin kung kailan talaga nagsimula ang duplo, may haka na nagsimula ito sa kalagitnaan ng siglo 18 at umabot sa rurok noong huling bahagi ng siglo 19 (Tirona 69; Tonsay 16—17).⁶ Ikalawa, kinikilalang isang magaling na duplero si del Pilar. May mga ulat na ang mga pagtiipon tulad ng pista, pagdiriwang, lamayan, at sabong ay inaangkin niyang pagkakataon para magpahayag ng mga kuro-kuro hinggil sa mga nagaganap sa kaniyang bayan (Gatmaitan, *Documented* 13—14; Gatmaitan, *Talambuhay* 12—13). Ikatlo, ang isa sa aanim na tulang Tagalog na napreserba sa mga akda ni del Pilar ay nakahulma sa duplo—ang “Dupluhan.” (a. 1887).⁷ Patunay ito na malay na kinasangkapan ni del Pilar ang mga popular na anyo ng kulturang-bayan, katutubo man o naangkin mula sa kulturang banyaga, para sa layuning pampolitika. Sa katunayan, ang iba pa niyang sinulat gaya ng “Dalit,” “Pasiong Dapat Ipag-Alab nang Puso nang Tauong Babasa sa Kalupitan nang Fraile,” at “Dasalan at Tocsohan” ay nagpapamalas ng matalino at malikhaing taktika upang pakinabangan sa gawaing pampropaganda ang mga popular na anyong pampanitikan, pansimbahan man tulad ng pasyon at mga asal, o sekular tulad ng dalit o mga panunudyo, tuksuhan, at pagbibiro.

Isang anyo ng kulturang bayan ang duplo. Karaniwan itong inuuri bilang tula,⁸ ngunit mas angkop na ituring na dula o laro pa nga. Bilang dula, nasa duplo ang mga elemento ng aktor, manonood, teksto (pabigkas), lugar ng pagsasadula, at layunin o konteksto ng pagdaraos. Bilang laro, matutukoy naman ang mga sumusunod na sangkap: banghay, tuntunin sa paglalaro, kalahok, kagamitan, lugar na pinagdarausan, oras ng pagdaraos, layon (Zafra, *Balagtasán* 9—13). Ang mga pangunahing nag-aral sa anyong ito ay tumutukoy dito bilang laro (Balmaseda 84; Gener 10).⁹

Nilalaro ang duplo sa panghuling gabi ng kinaugaliang siyam na araw na lamay sa patay. Idinaraos ito sa bakuran ng namatayan. Layunin nitong aliwin ang mga kaanak at kaibigang nakiramay sa pamilya ng yumao. Ang tradisyonal na duplo ay nilalahukan ng mga babae at lalaking nakabibigkas

ng tula nang ekstemporaneo. Pinapangkat sila ayon sa kasarian at tinataguriang *belyako* at *belyaka*, o sa pangkalahatan—mga *duplero*. Pinamumunuan ang laro ng isang *hari* na sa simula ay maglalahad ng sitwasyong lunsaran ng pagtatalo. Halimbawa, ang pagkamatay ng ibon ng hari o ang pagkawala sa hardin ng isang rosas na nakagagaling. Aakusahan ng hari ang isang kalahok. Gaya ng inaasahan ay ipagtatanggol niya ang sarili. Pagkaraang mangatwiran, siya naman ang magpapatang. Kasunod nito, ang pagpapahayag ng *hatol* ng hari at pag-uutos na ilapat ang parusa (kunwang mamamalo sa pamamagitan ng *tsinelas*). Ngunit hindi maipatutupad ang hatol at hindi maipapataw ang parusa dahil may bagong maaakusahan. Magpapatuloy ang halinhinang paratang at depensa sa pamamagitan ng palitan ng katwiran. Ang nais lumahok sa laro ngunit hindi nakasama sa simula ay maaaring pumasok sa *sirkulo* sa pamamagitan ng pagbigkas ng isang *panawagan*—ang pagsasalaysay ng isang kunwaring sitwasyon upang mapahintulatang makalahok. Ilan sa halimbawang panawagan ay ang paghahanap sa asawang nagtanan, pagtatanong ng pulubi tungkol sa matutuluyang bahay, paniningil ng matandang pautang. Dahil maaaring maglabas-masok ang mga kalahok sa sirkulo, sinasabing nangyayaring tumagal nang 24 oras ang paglalaro ng duplo. (90).

Inilarawan ni Gener ang duplo bilang laro at bilang *paligsahan sa katwiran* (10). Bagaman parepareho ang lunsarang sitwasyon, lumalawig ang laro dahil sa mga katwirang halinhinang inihahayag. Iba't iba ang maaaring gamitin at paghalawan ng katwiran—bugtong, salawikain, mito at alamat, awit at korido, kasaysayan, kasalukuyang pangyayari, balita, Bibliya, buhay ng mga santo, pasyon, batas, at iba pa. Sa masiglang palitan ng katwiran nakaukol ang malaking bahagi ng laro.

Iba-iba man ang tinutungo ng pagtatalo, ginagabayan ito ng mga tuntunin sa paglalaro. Isa sa mga pangunahing batas na pinaiiral sa laro ay ito: “utos ng hari/hindi mababali.” Ngunit ang tuntuning ito ay kailangang suwayin, nang paulit-ulit. Magaganap lamang ang palitan ng katwiran kapag ang hatol ng hari ay hindi ipatupad at matupad; magpapatuloy lamang ang laro kapag ang utos ay sinuway. Sa larong duplo, nananaig ang labanan sa katwiran ng mga duplero kaysa pagpapairal ng kapangyarihan ng hari. Kung susuriing mabuti ang banghay ng laro, mabubuo ang isang dalumat—*nangingibabaw ang katwiran sa kapangyarihan*. (Zafra 101—108).

Ang dalumat na ito hinggil sa katwiran na nahalaw sa duplo ay nagkakaroon ng dimensiyong panlipunan kapag isinakonteksto sa naging reaksiyon ng mga awtoridad na Espanyol lalo na ng simbahan sa pagdaraos ng mga Filipino ng kanilang mga ritwal at kaugalian noong panahon ng kolonyalismo. Iniulat ng Espanyol na si Tomas Ortiz sa kaniyang kronika na ipinagbabawal ng mga awtoridad ng simbahan ang mga pagtitipon ng mga Filipino upang idaos ang kanilang katutubong ritwal. Sa halip, iniutos sa mga taong magdasal na lang sa loob ng simbahan upang maiwasan ang mga pagkakamali sa paggunita sa kanilang yumaos. Inilahad pa ni Ortiz na kapag may nahuhuling lumalabag sa kautusan, ikinakatwiran nilang kaya sila nagtitipon ay upang magdasal ng rosaryo para sa kanilang yumaong kaanak (105—106).¹⁰

Ngunit sa kabila ng prohibisyon tulad ng iniulat ni Ortiz ay nagpatuloy ang pagdaraos ng mga kaugalian at ritwal sa patay gaya ng duplo. Sa katunayan, nakarating ito hanggang sa mga huling dekada ng siglo 20, at maaaring hanggang sa kasalukuyan.¹¹ Ano ang ipinahihiwatig nito? Ito ay katibayang matibay na nilabag ang atas ng awtoridad na Espanyol, at di-napigil ang mga Filipino na isabuhay ang kanilang kinaugaliang mga ritwal.

Ang paggigiit ng mga Filipino sa kanilang mga kaugalian tulad ng duplo sa kabila ng pagbabawal ng mga Espanyol lalo ng awtoridad ng simbahan ay maituturing na pagtatanghal sa pinakadiwa o dalumat ng duplo—ang pangingibabaw ng katwiran sa kapangyarihan. Ang pagsuway ng mga duplero sa utos ng hari sa konteksto ng duplo ay maitutulad sa paglabag ng mga Filipino sa atas ng awtoridad na Espanyol, lalo na ng Simbahan. Kung gayon, maituturing na ang bawat pagdaraos ng duplo at iba pang ritwal at kaugalian sa labas ng bakuran ng simbahan at lampas sa masid ng mga prayleng Espanyol ay pagganap ng subersiyon ng mga Filipino laban sa kapangyarihan ng mananakop.

Ang Subersiyon sa mga Hibik

Tulad ng nabanggit sa una, matingkad sa mga tulang hibik ang katangian ng pakikipagtalo at pangangatwiran. Sa konteksto ng bawat tula, may tauhang nakikipagtalo o nakikipagtunggali. Sa pagturing naman sa tatlong tula bilang triyumbirato at bilang mga tulang hibik, bumubuo rin ito ng mahigpit na ugnayan sa isa't isa at naipapahiwatig, kundi man, nailalantad ang pagsulong ng katwiran ng bawat tula.

Sa pag-uugat ng mga tulang hibik sa anyo ng duplo, maaaring matukoy sa mga tula ang pinakamahahalagang katangian nito bilang anyo ng pangangatwiran. Maaaring subaybayan sa pagsususri ng bawat tula ang ilang susing elemento: ang tauhang nangangatwiran, mga uri ng katwirang ginamit sa tula, at ang pagtrato sa maykapangyarihan. Ang huling elemento ay nakabatay sa dalumat ng katwiran na nahalaw sa duplo—ang pangigingabaw ng katwiran sa kapangyarihan.

Pang-uusig ni Flores

Ang una sa triyumbiratong tula ay ang “Hibik ng Pilipinas sa Inang España” na sinulat ni Hermenegildo Flores.¹² Nakabalangkas ang 65 sagnong na tula sa sitwasyon ng paghibik. Sa mga diksiyonaryong *Vocabulario de la Lengua Tagala* (1860/2013) nina Juan de Noceda at Pedro de Sanlucar at *Diccionario Hispano-Tagalog* (1889) ni Pedro Serrano-Laktaw, binibigyang-kahulugan ang salitang *hibik* bilang pag-iyak o paghikbi.¹³ Ang aksiyong ito ay iniuugnay sa bata tulad ng ibinigay na halimbawang gamit ng salita: “hibik ng batang sanggol” (Serrano Laktaw 601). Madaragdagan na ang kahulugan ng salita sa *Diksiyunaryo-Tesaurus Pilipino-Ingles* (1972) ni Jose Villa Panganiban.¹⁴ Nagsaad dito ng dalawang kahulugan:

hibik¹, *paghibik* n. pleading, supplication. Syn. *Samo*, *pamanhik*, *pakiusap*, *hiling*, *pagmamakaawa*.

hibik², *paghibik* n. lament, sob. Syn. *Daing*, *aing*, *taghoy*, *tangyungoy*. (492)

Sa unang kahulugan, mahihiwatigan ang sitwasyong sangkot ang dalawang tauhan: isang nasa posisyong nakatataas at may kapangyarihan, at isang nakabababa at animo'y walang lakas. Sa ikalawang kahulugan, naipaparamdam ang lungkot at pagkaaba ng mahina sa dalawa. Sa pamagat pa lamang, naipapagunita na ng “Hibik” ang di-pantay na ugnayan ng mga tauhan sa duplo—ang haring makapangyarihan at mga duplerong alagad.

Naipapakilala sa unang dalawang sagnong ang mga tauhan sa tula at ang ugnayan nila sa isa't isa: una, ang *Espanya* bilang “inang mapag-ampon;” ikalawa, ang *Pilipinas* bilang “bunsong aba” at “nagdaralita;” ikatlo, ang *anak* ng Pilipinas (na sa sagnong 11 ay tutukuyin bilang “bayan”) na “nagmamalasakit sa Espanya at Pilipinas” ngunit inuusig ng mga prayle; at ikaapat, ang mga *prayle* na sinasabing “kaaway na lihim ng Espanya” at “bumubulag sa isip” at “nagtatakip sa bibig ng bayan.” Isinasadula ng buong tula ang paghibik ng Pilipinas para sa kaniyang mga anak, ang bayan. Ang paghibik ay pinatutungkol sa Inang Espanya. Ang dahilan ng paghibik ng Pilipinas ang pangunahing paksa ng tula—ang kasamaan ng mga prayleng Espanyol.

Tulad sa duplo, ang malaking bahagi ng “Hibik” ay iniukol sa paghahanay ng mga katwiran para itaguyod ang isang posisyon—ang pagpapatotoo sa kasuklam-suklam na kasamaan ng mga prayle. Isiniwalat ang dalawang katangian ng mga prayle: “uhaw sa yaman” (sagnong 5) at “mandaraya ng dibdib” (sagnong 4).

Upang higit na maipaliwanag, ang kasakiman sa yaman ay idedetalye at susuportahan ng mga sumusunod na katibayan:

Sa pagpapalago ng kanilang yaman
bendita't bendicion lamang ang puhunan,
indulgencia't sampong iba't ibang bagay
na mga sagrado naman ang kalakal. (sagnong 6)

Ibig ang simbaha't conventong marikit,
organo't kampana, aranyang nagsabit
damasko't iba pa, datapuwa't sa pawis
ng bayan kukunin, mahirap mang kahit. (sакnong 10)

Ang lahat ng iya'y kungga't mayari na
sa magandang puso at gasta ng iba,
di rin gagamitin kahima't sa fiesta
kung ang baya'y hindi magbigay ng kuwalta. (sакnong 11)

Ani sa hacienda't kita sa simbahan
sa minsang mapasok sa mga sisidlan
ng mga convento'y di na malilitaw,
kaya naghihirap balang masakupan. (sакnong 12)

Hindi lamang kasakiman ng prayle ang nailalarawan kundi maging ang masamang dulot nito sa taumbayan.

Ang dulo'y marami sa mga anak ko
ang di makabayad sa mga impuwesto
sa gayo'y tataas ng mga rekargo
pagka't kailangan naman ng estado.

Sa bagay na iyan, ang mga mahirap
na walang pagkunan ng dapat ibayad,
sa takot sa Sibil, aalis ngang agad,
iiwan ang baya't tutunguhi'y gubat.

Dito pipigain naman ang maiwan,
na di makalayo sa loob ng bayan,
siyang pipiliting magbayad ng utang
kahima't wala nang sukat na pagkunan. (sакnong 14-16)

Sa limit ng fiesta't mga kasayahan
ay walang ginhawang napala ang bayan,
kundi ang maubos ang pinagsikapang
sa buhay ng tao'y lalong kailangan. (sакnong 18)

Kung nailulusot man ng mga prayle ang pangangamkam ng yaman, iyon ay dahil sa pangakong "langit" at "kaligtasan" sa bayan. Ang mapanlinlang na pangakong ito ang tinutukoy sa tula na "pandaraya ng dibdib." Anupa't ang inilalarawang alagad ng Diyos ay huwad. Pinatitingkad sa tula ang larawang ito sa paglalantad ng magkataliwas na katangian ng Diyos at ng itinalagang kinatawan Niya sa lupa, ng pagkakaiba ng utos at asal, ng sinasabi at ginagawa. Ang tema ng paglabag ng mga prayle sa atas ng simbahan at sa utos ng Diyos ang nililinang sa mga sumusunod na sакnong:

Kaya nga kahima't malaban sa utos
ng Concilio't Regla nilang sinusunod
yuyurakang lahat kapag mabubusog
ang uhaw sa yaman nilang mga loob. (sакnong 5)

Ybigin ang Dios nang higit sa lahat,
at ito ang siyang lalong nararapat,
nguni't ang fraile'y walang hinahangad
kundi magpalalo't, ang baya'y maghirap. (sакnong 21)

Saka sasabihing ang kanilang aral,
ay utos ni Cristong dapat na igalang
bago'y hindi gayo't kauna-unahang
lumalabag sila sa Poong May-kapal. (sакnong 25)

Maghahanay pa ang tula ng mga patunay upang pangatwiranan ang paglabag ng mga prayle sa utos ng Diyos. Pabigat nang pabigat ang mga katibayan, mula sa pagmumura at pananakit hanggang sa pagpapapatay sa taumbayan:

Sa harap ng altar, sa loob ng templo
kahiman at hawak yaong Santisimo
minumura nila kung minsan ang tao ...
iyan ang pagsunod sa Poong kay Cristo! (sакnong 26)

At saka madalas sila'y nananampal
kahima't sa loob ng mga simbahan,
anaki ay hindi nila nalalamang
ang loob ng templo'y dapat na igalang. (sакnong 27)

Sa ganong ugali ang di makabata,
ay ipahuhuli't bibigyan ng sala,
kung saka-sakali't hindi makakaya
nama'y lilihiming papatayin nila. (sакnong 29)

Sadyang maselan at mabigat ang huling katibayan, ang lihim na pagpapapatay, kaya kinailangan pa itong patotohanan. Itatampok sa tula ang ebidensiyang nakabatay sa mga tunay na pangyayari bilang "katibayang kapani-paniwala" kaya pinag-ukulan ng mahabang talakay ang pagpapapatay kay Bustamante (sакnong 30-42).¹⁵ Pagkaraan, ipinahiwatig ng tula ang iba pang "historiang nagsisipagluksa na maaaring tanungin upang maniwala" sa kabuktutan ng mga prayle. Sa pangangatwiran ni Flores, detalyado ang paghahanay ng mga ebidensiya at may batayan ang paglalahad ng mga asersiyon. Hindi pawang masasaklaw na sakdal o walang patunay na paratang.

Maikokompara ang mga katwirang inilahad ni Flores sa mga katwirang karaniwang ginagamit sa duplo. Sa larong duplo, nagpapahayag ang mga duplero ng mga pabula, talinghaga, pangyayari, aral, balita, kasaysayan, katha-katha, matandang tipan, tula ni Balagtas, salawikain, salaysay, payo, bugtong, katotohanan, Banal na Aklat, pasyon, istorya bilang mga katwiran. Sa "Hibik" ni Flores naman, pangunahing ginamit ang mga katibayang nakabatay sa totoong pangyayari o may katunayang historikal. Halimbawa nito ang mga karanasan, balita, kasaysayan, tunay na pangyayari. Ang pagpapahalaga ni Flores sa mga katwirang may katunayang historikal laban sa mga katwirang katha-katha o "gawa-gawa lamang" ay malinaw na ipinahayag sa sакnong na pambungad sa kasaysayan ni Bustamante. Sabi ni Flores:

Isisiwalat ko't nang di mo wikaing
gawa-gawa lamang ito ng panimdim
ang kahambal-hambal buhay na narating
niyong Bustamanteng namatay na martir. (sagnong 30)

Ang paggamit ni Flores ng mga katwirang may katunayang historikal ay umaayon at umaangkop sa bagong konteksto ng “Hibik.” Hindi katulad ng duplo na bahagi ng kaugalian sa patay, ang “Hibik” ay isang propagandang materyal. Hindi na ito alay sa yumao at namatayan, hindi aliwan, hindi laro. Ang “Hibik” ay bahagi ng mga akdang nagsusulong ng layunin at mithiin ng mga propagandista. Dahil iba na ang layunin, nagbago rin ang sangkap at katangian ng tula. Bilang propagandang materyal, kailangang makahikayat ng tula ni Flores. Pangunahing taktika nito ang paghahanay ng mga katwirang batay sa personal at panlipunang karanasan, katwirang batay sa kasaysayan.

Paano naman ang pagtrato ni Flores sa maykapangyarihan? Pinansin nang inampon ni Flores ang talinghaga ng relasyong ina-anak para balangkasin ang pagdaing ng Pilipinas sa Espanya. Tulad sa duplo, umiiral ang di-pantay na relasyon sa “Hibik,” ang ugnayan ng nakatataas na ina at ng abang Pilipinas. Matingkad ito halimbawa sa sagnong na nagpapahayag ng ganap na pagtalima at pagsuko matapos ang pag-uulat ng mga daing ng anak sa ina tungkol sa kasamaan ng mga prayle sa bayan. Sabi ng anak:

Kung ito ang iyong utos sa kanila,
akong iyong bunso ay tumatalima
at tinatanggap ko nang boong pagsinta
sa kamahalan mo naman ang parusa. (sagnong 61)

Malakas ang alingawngaw dito ng mga eksena sa duplo: ang duplerong nananawagan, tumatanggap ng atas, sumusunod sa hangad ng hari. Ngunit natuklasan din namang sa kabila ng pagkilala sa kapangyarihan ng hari, may mga utos na di-susunod lalo na ang di-pagtupad sa hatol ng hari. Sa tulang “Hibik,” sa kabila ng pagpapahayag ng ganap na pagtalima ng Pilipinas sa Espanya, mauulinigan din ang himig ng subersiyon. Narito ang isang bahagi:

Bagama't sa isang ina ay alangan,
humatol sa anak ng ikamamatay
kung ikaw ang siya na panggagalingan
ay tinatanggap din nang buong paggalang. (sagnong 62)

Nakaangkla sa salitang “bagama’t” ang pasubali sa iba pang pahayag sa sagnong. Totoong buong kababaang-loob na naghayag ng pagtalima ang anak na Pilipinas sa anumang atas o hatol ng Inang Espanya, ngunit iyon ay sa parametro ng inaasahan sa karaniwang relasyon ng ina at anak—ang ina ay hindi gagawa ng anumang ikapapahamak ng anak. At sa pangkaraniwang ugnayang ito, “alangan” na “humatol ang ina sa anak ng ikamamatay.” Ito ang diwa ng pagpapasubali ni Flores sa tinalakay na sagnong. May iba pang pasubali si Flores. Sabi niya:

Yamang may Justiciang hindi humihilig,
kung dili sa balang ayos na matuwid
sa di natutulog na awa ng langit
ipauubaya yaring pagka-amis. (sagnong 63)

Nananangan dito si Flores sa hustisya o katarungang nakabatay sa katwiran. Tulad ng katatapos na sagnong, ipinapahayag ang ganap na pagtalima (ng anak na Pilipinas) sa kapangyarihan (ng inang Espanya) sa kondisyong umiiral ang inaasahan at makatwiran. Umaalingawngaw ang

dalumat ng pangigingibabaw ng katwiran sa kapangyarihan. Sa mga pagpapasubali sa “Hibik” ni Flores ay nauusig ang kapangyarihan kung tunay ngang namamayani rito ang katwiran.

Sa isang bahagi ng tula, ipinaliwanag ni Flores ang layunin ng kaniyang tula. Sabi niya:

Ang lahat na ito'y di ko sana ibig,
na aking banggiti't ako'y nahahapis;
ngunit mabuti rin ang iyong mabatid
ng kamahalan mo yaring pagka-amis.

Saka ang isa pa'y mabuti rin naman
ang isip ng mga anak ko'y mabuksan
upang makilala yaong kamalian
ng mga fraileng may hangad sa yaman. (sакnong 45—46; akin ang diin)

Tukóy ang dalawang dahilan: mabatid ng ina ang hinaing ng anak, at mabuksan ang isip ng bayan. Ipinahihiwatig dito na maaaring iniaasa ni Flores ang lunas sa hibik ng Pilipinas sa dalawa: sa Espanya o sa bayan. Ang pag-aalangan ni Flores tungkol sa kung kanino idudulog ang tugon sa hibik ng Pilipinas ay mahihiwatigan din sa tula ni del Pilar na “Sagot” at hindi na naiiba sa karaniwang pagbasa sa pagkilos ng mga propagandista sa panahon bago ang himagsikan—ang higit na pananangan sa paghingi ng reporma sa Espanya. Ang mahalagang patingkarin ay ang isinaad na layunin ng tula na “ang isip ng mga anak ko'y mabuksan” na mapagpahiwatig sa pagtanaw sa kapangyarihan ng bayan.

Panunuya at Panlilibak ni del Pilar

Ang tulang tugon ni del Pilar ay may pamagat na “Sagot ng Inang Espana sa Hibik ng Anak.”¹⁶ Ang 82 sакnong na tula ay higit na organisado, tanda ng legalistang takbo ng isip ni del Pilar, kaysa tula ni Flores na sa ilang bahagi ay naging maligoy at malabis. Alalahanin na nagtapos ng abogasiya si del Pilar sa Unibersidad ng Santo Tomas, 1880. Maaari ring iugnay sa mas maayos na estruktura ng tula ang kaniyang karanasan sa larang ng peryodismo. Sinundan ni del Pilar ang banghay ng sagútang ina-anak. Kaya sa panimulang sакnong ni del Pilar, may pagtukoy siya sa paghibik ng anak na Pilipinas sa Inang Espanya:

Puso ko'y nahambal nang aking marinig
bunso, ang taghoy mo't mapighating hibik;
wala ka, anak kong, sariling hinagpis
na hindi karamay ang ina mong ibig. (sакnong 1)

Ang relasyong ina-anak na sinimulan ni Flores ay pinatatag pa ni del Pilar. Inilarawan niya rito ang inang may pagdamay sa anak kaya ang hibik ng bunso ay inaaring sarili, ang “dalitang tinitis ay dinaramdam” (sакnong 2) at “walang inaadhika kundi ang ginhawa't galak ng anak” (sакnong 3). Ang mapagkalingang turing ng ina sa anak ang naging lunsaran para tulain ang hinggil sa yaman at kasaganaan ng Pilipinas: lupain, panananim, hayop, mina bukod pa sa pagkakaroon ng estratehikong posisyon sa pangangalakal (sакnong 4—10). Sa pagpapatuloy ng tula, sinasabing ang inang Espanya ay tagatupad ng tadhana ng Diyos na turuan ang anak kung paano pakinabangan ang likas na yaman. Napili ng Espanya ang mga prayle bilang tagapagturo at katiwala sa paniwalang “hinirang sila sa lalong mabait na tao” at “sumumpang kusang tatalikdan ang mundo” (sакnong 15—16).

Sa loob ng 300 taon, nagtiwala ang inang Espanya na “isip at yaman ng Pilipinas ay yumayabong.” “dangal at ligaya ay natatanghal.” Nang ipabitay ng mga prayle ang tatlong saserdote at pinahirapan ang marami, hindi ito pinansin ng ina dahil inakalang bunga iyon ng malasakit ng mga prayle. Ngunit natanto rin ng ina ang kaniyang kamalian:

Sa abang-aba ko't laking kamalian!
laking pagkasawi! laking kadustaan!
ang ipagpabaya sa kapahamakan,
ang dapat mahaling usbong niring buhay. (sакnong 22)

Nagpatuloy ang tula sa pagbubunyag ng ebidensiya ng pagpapahirap ng mga prayle: ang pangangalakal ng relihiyon, pangangamkam ng lupa, labis na pagbubuwis, at iba pa. Ang mga katibayang isiniwalat ni del Pilar ay hindi na rin malayo sa mga patunay ni Flores sa "Hibik." Ang sustansiya ng mga patotoo ni Flores tungkol sa kasakiman at pandaraya ng mga prayle ay siya ring pinakabuod ng mga pahayag ni del Pilar:

Sa kayamanan mo'y sila ang sumamsam
ngalan pa ng Diyos ang sinasangkalan
at dinadaya kang di mo raw kakamtan
ang langit kung hindi sila ang bayaran. (sакnong 25)

Dahil halos pareho lamang ang mga katibayan nina Flores at del Pilar laban sa mga prayle, uulitin na lang din dito ang nabuong kabatiran tungkol sa uri ng katwirang inihain nila: mga katunayang historikal na umaayon sa bagong konteksto at layunin ng tula.

Magpapatuloy ang tula sa paglalahad ng karanasan ng mga nasyon sa Europa, lalo na ng mga taga-Pransiya at Alemanya na naghirap at nadaya rin ng mga prayle ngunit tumuklas ng lunas para muling umiral ang kapayapaan (sакnong 36—69).

Mapapansing tila lumihis ang paksa ng pangangatwiran. Bago ang sакnong 35, ang mga katibayan ay tungkol sa kasamaan ng mga prayle. Ngunit simula sa sакnong 35, pinaksa na ang kung ano ang dapat gawin ng Pilipinas para lunasan ang kaniyang pagdaralita. Parang nagbago lang ang layon ng pagtula. Ang totoo, sabayan pa ring nililalang ni del Pilar ang kambal na paksa: kasamaan ng prayle at lunas sa hinaing ng Pilipinas. Pansining sa loob ng mahabang salaysay ng karanasan ng mga nasyon sa Europa, nauulit ang pagsisiwalat sa kabuktutan at panggagahis ng mga prayle. Masasabing mas sulong, kung gayon, ang tula ni del Pilar kaysa kay Flores dahil hindi na lamang niya sinuri ang problema kundi nagmungkahi rin ng paraan ng ikalulutas nito. Ginawa niya ito sa pamamagitan ng paglalahad ng katulad na karanasan ng ibang bansa.

Ang mga sumunod na sакnong ay paghimok na sa mga anak ng Pilipinas, ang bayan, na kumilos at magtanggol sa Inang Pilipinas (sакnong 70—82). Ang dapat patingkarin dito ay kung paano tinitingnan ang bayan:

Ang mga anak mo'y nangagugupiling,
sa dustang lagay mo'y di nahihilahil,
magdarayang hibo ng kaaway na lihim,
siyang diniringig, luha mo'y di pansin. (sакnong 72)

Tinitingnan ang mga anak, ang bayan, na natutulog at winawalang-bahala ang paghihirap ng ina, kaya, ang tula ni del Pilar ay may layuning manggising at mambulabog. Uulit-ulitin niya ang mga paalaala tungkol sa pananagutan ng mga anak sa Inang Pilipinas para pagmalasakitan ito at itanghal ang santong matwid. Wari'y upang lumakas ang tinig ng kaniyang panawagan sa bayan, sisipi siya sa mga pahayag ni Rizal at ng Diyos para magpaalaala at magbanta:

Kailangan, bunsong, sila'y mahirati
sa pagmamasakit sa bayang sarili;
kay Rizal na librong pamagat ay *Noli...*
huwag lilimutin ganito ang sabi:

"Panaho'y matamis sa tinubuang bayan
"at pawang panglugod ang balang matanaw,

“ang simoy sa bukid ay panghatid buhay,
“tapat ang pag-irog, sulit ang mamatay.” (sagnong 75-76)

Mapanglaw na sumpa ng Poong May-kapal
sa tamad na puso ay kalumbay-lumbay:
“kayong nagpabaya sa sariling bayan,
“anya’y dapat namang Aking pabayaan!” (sagnong 80)

Hanggang sa itiklop ni del Pilar ang tula ay may paalaala pa rin at babala. Gumamit naman siya sa huling sagnong ng isang pamilyar na talinghaga ng sasakyang-panlaot, isang talinghagang laganap sa katutubong panulaan (Lumbera 147). Pagwawakas niya:

Ito na lamang nga ang maisasagot
ng salantang ina sa hibik mo, irog;
sasakyan mo’y gipo, huwag matutulog
ang mga anak mo’t masigwa sa laot. (sagnong 82)

Nagsasanib sa mga huling sagnong ng “Sagot” ang mga pahayag at talinghagang nagmumula sa iba’t ibang bukal ng kamalayang-bayan: panitikan ng propagandista, kamulang Kristiyano, tradisyong sinauna at katutubo.¹⁷ Dahil layunin ni del Pilar na manghikayat at magpakilos ng taumbayan, kailangang sumalok ng mga talinghaga mula sa iba’t ibang bukal upang pakinggan at paniwalaan, unawain at sundin ang kaniyang pahayag. Sa tulang “Hibik,” nanangan si Flores sa mga katibayang historikal. Sa “Sagot” naman ni del Pilar, dumukal siya sa mas malawak na batis ng talinghagang-bayan. Mahalagang patingkarin ang aspektong ito dahil naipapahiwatig nito ang mas masaklaw na madlang nais niyang maabot. Pinatutunayan din nito ang talino ni del Pilar na gumamit ng iba’t ibang kasangkapang pampanulaan, lalo na ang pananalinghaga upang maisakatuparan ang layunin sa pagtula.

Interesante ring sundan ang pagtrato niya sa maykapangyarihan. Dahil sinundan ni del Pilar ang balangkas ng ugnayang ina-anak, aakalaing kinikilala pa rin niya ang kapangyarihan ng Espanya. Gayumpaman, ibang ina na ang inilalarawan ni del Pilar sa “Sagot.” Sa duplo, ang hari ay makapangyarihan, dakila, marangal, kagalang-galang. Sa “Hibik” ni Flores, ang ina ay mapag-ampon, maanduka, marilag. Ngunit sa “Sagot” ni del Pilar, ang ina ay nagsasalat, matanda na, hapo sa hirap, walang kaya, salanta. Sabi nga ng ina:

Ang lahat ng ito’y ninanais sana
ng malagyang lunas ng sinta mong ina;
nguni paanhin mo, ngayo’y matanda na,
hapo na sa hirap ako’t walang kaya. (sagnong 31)

Halos masilip ang nakakubling ngisi ni del Pilar sa sagnong. Ang paglalarawan sa Inang Espanya ay matinkad na halimbawa ng panlilibak, panunuya, pangungutya. Sa paliwanag ni Dianzon, ito ay isang uri ng pagpapatawa o pagbibiro na may kahalong “masakit na pasaring at nasusulat sa isang ayon na tiwali o pabaligtad sa talagang ibig na sabihin o tukuyin at nagiging isa nang tunay na pagkutya kung ang panunuya’y napakasakit, ibayo ang tingkad at isa nang tunay na paghamak sa pinag-uukulan” (19).

Kilala naman talaga si del Pilar sa talino, talas, at talim ng panunuya at panunudyo (Dianzon 25). Ngunit karaniwang naihalimbawa lamang sa kaniyang mga mapanuyang akda ang bantog na *Dasalan at Tocsohan*. Ipinakikita ng “Sagot” na kahit sa tila seryosong tula ay naisisingit ang masaya-mapakla-mapait na pananalinghaga. Ngunit higit na mapapansin ito kapag binakás ang tula ayon sa

sinusundan nitong anyo ng duplo. Itinatanghal lamang ni del Pilar sa kaniyang “Sagot” ang manakana-kang panlilibak sa hari sa duplo at pagsuway sa kapangyarihan nito.

Natunghayan na rin sa duplo na ang pagsuway sa kapangyarihan ay may katapat na pagpapatibay ng katwiran. Isaisip ang dalumat: nangingibabaw ang katwiran sa kapangyarihan. Nililintang sa duplo ang katwiran kaya bukod sa pang-aliw, ito rin ay pantalas ng isipan. May ganito ring layunin ang pangungutya ni del Pilar sa “Sagot.” Ang pagpapatawa ni del Pilar ay “nakapagpapatino’t nakapagtutuwid sa isip na pabaluktot” (Dianzon 26).. Ang katwirang inilihis at sinupil dahil sa pandaraya, panunuhol, pananakot ang nais pukawin at ibangon ni del Pilar. Malinaw niyang ipinahayag ito sa kaniyang tula:

Ang lahat mong anak, ginhawa’t dukha man,
maging taga bukid, maging taga bayan,
lalaki’t babae, pantas man at mangmang,
santong matwid mo’y dapat ipatanghal. (sakanong 78)

Bilang mga makatang may suwail na kamalayan, hindi lamang sumunod sina Flores at del Pilar sa katangian at diwa ng duplo. Nilinang din nila ito. Pinakamahalagang aspekto ng paglinang ay ang paglikha ng bagong konteksto sa pagtula. Mula sa pagiging aliwan sa lamay sa yumao, ang sagútang tula nina Flores at del Pilar ay simulat bilang propaganda laban sa mga prayleng Espanyol. Para suhayan ang bagong kontekstong ito, pangunahing ginamit sa “Hibik” ni Flores ang mga katwirang may batayang historikal. Sa “Sagot” naman, gumamit din ng mga katunayang pangkasaysayan si del Pilar ngunit mahalaw pa ng mga talinghaga at katwirang magmumula sa iba’t ibang batis ng talinghagang bayan dahil sa layunin niyang magturo at manghikayat sa pinakamalawak na bahagi ng bayan.

Sa kabila ng mga kabaguhang ito, nanatili sa dalawang tulang hibik ang diwang subersibo ng duplo. Sa duplo, may dalawang antas ng pagganap ng subersiyon. Sa antas ng teksto—ang pagsuway sa utos ng hari; at sa antas ng lipunan—ang pagsuway sa atas ng awtoridad na Espanyol, lalo ng simbahan. Sa “Hibik,” ang buong pagtalima ng anak na Pilipinas sa inang Espanya ay tinatakdaan ng pasubali: ang pag-iral ng inaasahan sa ugnayang ina-anak at ng hustisyang nakabatay sa katwiran. Sa “Sagot,” namayani ang panlilibak, panunuya, pangungutya sa paglalarawan ng inang hapo, mahina, at wala nang kaya. Sa sinadyang paggamit sa mga tulang hibik nina Flores at del Pilar bilang mga propagandang materyal, tulad sa duplo, naitatanghal din ang subersiyon sa labas ng bakuran ng yumao tungo sa mas malawak na larangan ng lipunan.

Poot at Himagsik ni Bonifacio

Ang tulang “Katapusang Hibik ng Pilipinas” ni Bonifacio ang siyang nagtitiklop sa triyumbiratong tulang Flores-del Pilar-Bonifacio.¹⁸ Sa tulang ito, tinawag pa ring ina ang Espanya at itinuring pa ring anak ang Pilipinas. Sinundan ng tula ni Bonifacio ang balangkas ng sagútang ina-anak upang sa huli ay wasakin at wakasan ang ugnayan. Ibinabadya na ito sa pamagat pa lamang. Sa mga tula nina Flores at del Pilar, magkarugtong lagi ang pangalan ng ina at anak, ng Espanya at Pilipinas. Sa tula ni Bonifacio, naglaho ang pangalan ng Espanya. Nawala ang himig ng pagsamo ng anak sa ina na namamayani sa tula ni Flores; napawi ang himig ng pagdamay at pag-alo ng ina sa anak na nangingibabaw sa tula ni del Pilar. Ang damdaming mapagkalinga na inaasahan sa ugnayan ng mag-ina ay nahalinhan ng poot. Tahas ang pagtatakwil ng anak sa ina:

Walang isinuhay kaming iyong anak
sa bagyong masasal ng dalita’t hirap,
iisa ang puso nitong Pilipinas
at ikaw ay di na Ina naming lahat. (sakanong 2)

Ngunit hindi nanggala ito si Bonifacio upang basta na lamang mawalan ng matwid ang pagpapahayag ng poot. Inilatag pa rin niya ang katwiran ng pagtatakwil ng anak sa ina:

Sa kapuwa Ina'y wala kang kaparis
ang layaw ng anak: dalita't pasakit;
pag nagpatirapang sa iyo'y humibik
lunas na gamot mo ay kasakit-sakit. (sagnong 3)

Mabisa at makapangyarihan ang talinghaga ng ugnayang ina-anak upang ipaabot ang sabi at saysay ng mga tulang hibik. Danas ito ng sinuman. Ang matalik na pagkakilala sa ganitong ugnayan ang tinatanganan ng siniping sagnong. Pinagugunita nito sa mambabasa ang inaasahan at nararapat sa relasyon ng mag-ina. Ngunit ang Espanya, bilang ina, ay namumukod at naiiba: “layaw sa anak ay dalita't pasakit;” “tugon sa hibik ay higit na kasakit-sakit.” Kaya ang inang inilalarawan dito ay “walang kaparis.” Ginamit sa tula ang kasuklam-suklam na mga salita para ilarawan ang ina. Tinawag siyang “Inang pabaya't sukaban” (sagnong 11), “inang kuhila” (sagnong 13), at “inang walang habag” (sagnong 14). Dahil nagkukunwa't mandaraya ang ina, huwad din ang ugnayan nito sa anak. Kaya makatwiran lamang na ang ugnayan ng anak sa ina ay tapusin. Ang pagwawakas ng ugnayan ay inihihimatong ng pagtatakwil ng anak sa ina na may kasamang pagbabanta:

Sa sangmaliwanag ngayon ay sasabog
ang barila't kanyon katulad ay kulog
ang sigwang masasal ng dugong aagos
ng kanilang bala na nagpapamook.

Di na kailangan sa Espanya ang awa
na mga tagalog oh! Inang kuhila
paraiso namin ang kami mapuksa
langit mo naman kung kami madusta.

Paalam na, Ina, itong Pilipinas
paalam na, Ina, itong nasa hirap,
paalam, paalam, Inang walang habag,
paalam na ngayon, katapusang tawag (sagnong 12-14)

Tunay na mapanghimsik ang pagtula ni Bonifacio. Una, winakasan na sa “Katapusang Hibik” ang ugnayang ina-anak, Espanya-Pilipinas na itinatag sa mga tula nina Flores at del Pilar. Kung babasahin ito ayon sa banghay ng duplo, nangangahulugan ito ng tuluyang paghamon at pagtatakwil sa haring makapangyarihan. Ang himig na suwail na mahihiwatigan lamang sa duplo, at sa mga tula nina Flores at del Pilar ay tuwiran at lantarang ipinahayag ni Bonifacio sa “Katapusang Hibik.” Ikalawa, inilahad sa tula ni Bonifacio ang napipintong paghihimsik ng bayan. Pagmumulat ng isip sa kasamaan ng mga prayle ang itinampok ni Flores sa “Hibik.” Panukalang marahas na pagkilos laban sa mga prayle naman ang nasa “Sagot” ni del Pilar. Ngunit sa “Katapusang Hibik,” nagbanta na si Bonifacio ng malagim na paghihimsik ng bayan. Ikatlo, tinupad ni Bonifacio ang babala sa kaniyang tula nang pangunahan niyang itatag ang Katipunan.

Noong gabi ng 7 Hulyo 1892, nagpulong sina Andres Bonifacio, Deodato Arellano, Valentin Diaz, Teodoro Plata, Ladislao Diwa, Jose Dizon, at iba pa. Napagpasiyahan nilang bigo ang mapayapang paraan para lunasan ang pagdurusa at pagdaralita ng bayan. Pinagkasunduan nila ang mga hakbangin kabilang ang pagtatatag ng lihim na samahan na tatawaging Kataastaasan Kagalang-galang na Katipunan ng mga Anak ng Bayan. Isinagawa nila ang sanduguan at nilagdaan ang mga papeles ng kasapian gamit ang kanilang dugo. Nagtapos ang pulong sa panunumpa ng mga kasapi na iaalay ang kahuli-hulihang patak ng kanilang dugo para sa kalayaan ng Pilipinas (Agoncillo 43—44). Kinakatawan ng pagtatatag ng Katipunan ang tunay na pagsasabuhay ng diwang suwail at pagganap ng paglalansag ng kapangyarihan.

Pagpapairal ng Katwiran

Sa antas na tekstuwal, sa tuwing nagaganap ang duplo ay naisasadula ng mga duplero ang pagsuway sa hari; sa antas ng lipunan, sa tuwing idinaraos ang mga kaugalian sa patay lampas sa matyag ng simbahan ay ginaganap ang pagsuway sa awtoridad ng mananakop. Ang subersiyong ito ay muling itinanghal nina Flores, del Pilar, at Bonifacio sa kanilang mga tulang hibik. Sa iba't ibang paraan at hanggan, nagaganap at nagiging ganap ang pagsuway at pagbalikwas sa kapangyarihan.

Ang paghamon sa kapangyarihan ay nakabatay sa pagpapairal ng katwiran. Sa duplo, at maaaring sa iba pang anyo ng tradisyon ng tulang sagútan, nahahasa ang isip at matwid. Bawat pagdaraos ng sulang sagútan ay pagkakataon upang patalasin ang pangangatwiran. Ito marahil ang isa sa pinakamahalagang tungkulin ng tradisyong ito ng panulaang bayan.

Ang mga tulang hibik nina Flores, del Pilar, at Bonifacio ay nagpapamalas kung paano pa nilinang ng mga makata ang pangangatwiran para sa layuning pampolitika. Naghanay sila ng mga katwirang nakabatay sa mga katunayan sa lipunan at sa kasaysayan ng bayan. Umisip sila ng pinakamabisang paraan upang maipaabot at maipaunawa ang mga katwiran ng paghibik ng bayan, at sa gayon, makapagturo, makahikayat, at makapagpakilos. Lumikha sila ng ibang konteksto ng pagtula upang manaig ang matwid sa lipunan.

Sa panahong namamayani pa rin ang matinding pagnanasa sa kapangyarihan, pangangamkam ng yaman, pagbaluktot ng katotohanan, kailangang lalong pairalin ang katwiran, pandayin ang talim ng pangangatwiran, at bumuo ng mga bagong konteksto upang manaig sa lipunan ang higit na tama at mabuti.

MGA TALA

1 Sa pag-aaral ni John N. Schumacher, S.J. na *The Propaganda Movement 1880-1895: The Creation of a Filipino Consciousness, the Making of the Revolution* (edisyong 1997), itinakda ang panahon ng propagandismo mula 1880-1895, mula sa mga unang pagkilos ng mga estudyanteng Filipino sa Espanya hanggang sa pagtiklop ng *La Solidaridad*. Ang panahon naman ng Himagsikan ay itinatakd mula 1896—1898, mula sa paglulusad ng himagsikan hanggang sa pagpapahayag ng kalayaan noong 12 Hunyo 1898.

2 Sa tala naman nina Federico B. Sebastian at Paz N. Nicasio, ang petsa ng tulang “Hibik” ni Hermenegildo Flores ay 1888 (45). Ayon naman kay Epifanio de los Santos, ang “Sagot” ay naimprenta noong 1889. Isa ito sa wawalong akda sa Tagalog ni del Pilar na napabilang sa talaan ni de los Santos. Tingnan ang: *Marcelo H. del Pilar, Andres Bonifacio, Emilio Jacinto* by Epifanio de los Santos; trans. to English by Gabriel F. Fabella (Kapisanang Pangkasaysayan ng Pilipinas, 1957). Maaaring sadyang nauna ang pagkasulat ni Flores sa kaniyang tula; maaari ring parehong nasulat noong 1888 ang tula ngunit nailimbag na lamang noong 1889.

Ang walong sanaysay at polyeto na sinulat ni del Pilar sa Tagalog na napabilang sa bibliyograpiya ni de los Santos ay ang mga sumusunod: “Ang Pag-ibig sa Tinubuang Lupa” (Manila, Agosto 20, 1882), salin sa Tagalog ng “El Amor Patrio” ni Jose Rizal at unang nalathala sa *Diariong Tagalog*; “Cai-igat Cayo” (Barcelona, 1888), sagot sa polyeto ni Padre Jose Rodriguez na tumutuligsa sa *Noli Me Tangere* ni Rizal; “Dasalan at Toksohan” (naimprenta sa Barcelona, 1888), parodiya ng mga akdang pinalaganap ng mga prayle; “Pasiong Dapat Ipag-alab nang Puso nang Tauong Babasa” (naimprenta sa Barcelona, 1888); “Ang Kadakilaan ng Dios” (Barcelona 1888); “Sagot nang Espana sa Hibik nang Filipinas” (naimprenta sa Barcelona, 1889); “Dupluhan ... Dalits ... Bugtongs” (Malolos, 1907); “Sa Bumabasang Kababayan” (di-nalathala), introduksiyon sana para sa isang aklat na layong ituro ang mga karapatan at tungkulin ng mga mamamayan; ang naisulat lamang ay ang introduksiyong ito at isang bahagi ng kabanatang “Ang Kalayaan.”

3 Sisipiin dito ang tiyak na pahayag ni Lumbera: “... the poem is for the most part pedestrian verse, not much better than its companion poem. In its discursiveness, it is reminiscent of the poetry of the early missionaries. What gives it power is the theatrical design behind the poem.... The inspiration behind the design seems to have come from the *loa*, the earliest form of Spanish drama performed in the colony” (145).

4 Sa sanaysay na “Katunayan ng Pighati at Lunggati sa ‘Katapusang Hibik ng Filipinas’ ni Andres Bonifacio,” isinakonteksto ni Almario ang pagsusuri sa tula ni Bonifacio sa dalawang naunang tulang hibik nina Hermenegildo Flores at Marcelo H. del Pilar. Binalikan niya ang kasaysayan ng mga hibik upang higit na maunawaan ang kabuluhang pampolitika ng tula ni Bonifacio at ang “himig at retorika nito bilang hibik” (197—198).

5 Ang taguring “tulang hibik” sa papel na ito ay kolektibong pantukoy lamang sa tatlong tula nina Flores, del Pilar, at Bonifacio. Hindi nais palitawin sa pag-aaral na ito na mayroon nang dapat kilalang tradisyon ng pagtula na marapat kilalaning “tulang hibik.” Gayunman, mayroon ding panimulang obserbasyon na may di-ilang tekstong pampanitikan at pansining na sadyang gumamit ng salita o talinghaga ng hibik. Sa panulaan, isang

kilalang halimbaya ay ang tulang “Hibik Namin” na inilathala sa *Heraldo Filipino* noong 17 Pebrero 1899. Nakalimbag ang mga pangalang Victoria Lactaw, Felipa Kapuloan, Feliza Kahatol, Victoria Mausig, Patricia Himagsik, Salvadora Dimagiba, Dolores Katindig, Honorata Dimaiuga, Deodata Liwanag bilang may-akda ng tula. Itinuturing itong “kauna-unahang tulang protesta ng kababaihan sa siglong ito pagkat tinaglay nito ang isang panawagang makiling sa babae sa harap ng digmaan” (Quindoza-Santiago 90-91). Matapos ang Himagsikan, may isang tula rin si Diego Moxica na may pamagat na “Hibic nang Inang Filipinas.” Lamang, ang huling nabanggit na tula ay itinuturing na halimbawa ng naging bisa ng taktikang Amerikano na “mapagkandiling asimilasyon” dahil sa panawagan ng tula sa mga anak ng bayan na isalong na ang kanilang sandata (Lucero 237).

6 Sa sanaysay na “Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog: Pag-aaral sa Kasaysayan at Pagkaunlad ng Tulang Tagalog” ni Julian Cruz Balmaseda (panayam na binasa noong 28 Hulyo 1938 sa Unibersidad ng Pilipinas, sa pagtataguyod ng Surian ng Wikang Pambansa), idinetalay ang paraan ng paglalaro ng duplo. Nabanggit ni Balmaseda na “ang larong ito ay buhay pa hanggang ngayon, bagama’t wala na ang dating sigla” (1938 ito). Ginamit ang bersiyong nailathala sa: Zafra, Galileo S., ed. *Mga Lektura sa Kasaysayan ng Panitikan*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.

7 Pagpapalagay lamang ang petsa na ito. Sa mga sinangguning talambuhay at koleksiyon ng akda ni del Pilar, hindi nakatala kung kailan nasulat ang tulang “Dupluhan.” Maging ang pangunahing nagtipon ng kaniyang mga akda at liham na si Jose P. Santos ay walang naibigay na petsa (Tingnan ang Jose P. Santos, *Ang Buhay at mga Sinulat ni Plaridel* (Maynila: Palimbag ng Dalaga, 1931). Nasumpungan ang petsang 1887 sa aklat na *Philippine Literature: A History and Anthology* nina Bienvenido Lumbea at Cynthia Nograles Lumbea (Quezon City: Anvil Publishing, 1997), p. 63. Ayon kay Dr. Bienvenido Lumbea, hinuha din lamang niya ang petsang ito. Magagamit ding batayan ng pagtatakdang ng taong 1887 ang masiglang gawaing pampropaganda ni del Pilar noong 1887—1888 bago siya kinailangang pumunta sa Espanya.

8 Halimbawa, sa “Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog” (1938), may mahabang talakay si Julian Cruz Balmaseda tungkol sa duplo. Naglakip pa siya ng bahagi ng duplo. Mababanggit niyang “laro” ito bagaman sa pagtatapos ng paglalarawan sa anyo ay babansagan niya itong “marathon sa tulaan” (90).

9 May dalawang komprehensibo at mapagkakatiwalaang sanggunian tungkol sa duplo. Una, ang “Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog” (1938/2013) ni Julian Cruz Balmaseda; ikalawa, ang *Duplo’t Balagtas* (1948/2013) ni Teodoro E. Gener.

10 Ang ulat ni Tomas Ortiz ay isa lang sa di-iiilang dokumentong historikal na nagpapatunay na ipinagbawal o sinupil ang pagdaraos ng mga kaugalian o ritwal ng mga katutubong Filipino noong panahon ng Espanyol. May iba pang katulad na pag-uulat. Halimbawa, sa “Stalking the Virgin” ni Resil B. Mojares, isang pag-aaral tungkol paghahabi ng mga naratibo hinggil sa Marian shrine sa barangay ng Guadalupe, may pitong kilometro ang layo sa sentro ng Cebu City, binanggit niya na maipapalagay na tinatanggihan ng mga misyonerong Espanyol ang pagturing sa mga kuweba bilang mga sagradong lugar dahil sa kaugnayan ng mga lugar na ito sa mga paniniwala at kaugaliang “pagano.” Bukod dito, nananahan sa mga kuweba ang panganib ng alternatibong pagpapakahulugan. Kaya naman, nasabi niya: “Ang kumbersiyon ay nagsasangkot hindi lamang ng kumbersiyon ng mga tao kundi maging ng espasyo” (akin ang salin) (2002, 155). Umaalingawngaw dito ang binabanggit ni Ortiz na pag-iwas sa mga “pagkakamali sa paggunita sa kanilang yumao” na maaaring tumutukoy sa mga paniniwala, kaugalian, at kahulugang hindi alinsunod sa opisyal na utos at aral ng simbahan.

11 Ang pinakahuling dokumentasyon ng duplo na nakita kaugnay ng pag-aaral na ito ay sa artikulo ni Vivencio Jose na “The Duplo: Verse Debate and Performance,” *Mindanao Journal*, IV, 1-4 (July 1977-June 1978), pp. 86-152. Lakip sa artikulo ang isang dokumentasyon ng aktwal na pagdaraos ng duplo sa Nueva, Ecija, 1975.

12 Ginamit na bersiyon ng “Hibik ng Pilipinas sa Inang Espanya” ang inilathala sa *Sariling Panitikan* nina Federico B. Sebastian at Paz N. Nicasio 1965, mp. 45-51.

13 Sa *Vocabulario de la Lengua Tagala* (1860/2013) nina Juan de Noceda at Pedro de Sanlucar, ganito ang lahok para sa salitang *hibic*:

HIBIC. pc. Sollozar. *Vn*, 1. *Hihibichibic*. A quien, *An*. La causa, *Y*, i. *Ica*. Vide *Himbic*.

[Hibik. Pc. Humikbi. Um, 1. *Hihibik-hibik*. Kanino, *An*. Ang sanhi, *I*, 1. *Ika*. Tingnan ang *Himbik*.] (228)

Sa lahok naman sa *Vocabulario* ng salitang *himbic* ay nagbigay ng halimbawang pangungusap:

Sollozar el nino cuando acaba de llorar.

[Humikbi ang bata na katatapos lamang umiyak.] (234)

Sa *Diccionario Hispano-Tagalog* (1889) ni Pedro Serrano Laktaw naman, lumitaw ang salitang *hibic* katapat ng tatlong salitang Espanyol:

SOLLOZAR. n. Humibik.

SOLLOZO. m. Hibik. || Paghimbik. (556)

VAGIDO. m. Iyak; hibik ng batang sanggol. (601)

14 Isinaad ni Panganiban na ang *Diksyunaryo-Tesaurus* ay bunga ng pag-aaral niya sa mga artes y reglas at vocabulario ng iba’t ibang wika sa Pilipinas na sinulat ng mga misyonerong Espanyol, mula siglo 16 hanggang 19,

mula kay Blancas de San Jose, Noceda at Sanlucar, Hevia Campomanes, hanggang sa mga obra ni Serrano-Laktaw at Jose Rizal. (1972, pahina ng karapatang-sipi)

15 Si Gobernador Fernando Manuel de Bustamante ay isa sa mga napahamak dahil sa pagsalungat sa kagustuhan ng mga relihiyoso. Nakabangga ni Bustamante ang simbahan dahil sa pag-uutos ng una na isauli ang halaga na natuklasan niyang inutang ng mga prayle sa pamahalaan at sa *obras pias*. Ang alitan ay humantong sa pagpapabilanggo sa Arsobispo na pinaratangang nakikipagsabwatan laban sa gobyerno. May mga prayle noon na nangunguna sa isang malaking pangkat na naghahasik ng kagulugan. Sila ang nagpilit na pumasok sa palasyo ng gobernador at pinatay sa saksak si Bustamante. Tingnan ang: Constantino, Renato. *Ang Bagong Lumipas*, salin ng *A Past Revisited*, Teo Antonio at Ariel Dim. Borlongan, mga tagasalin. Quezon City: University of the Philippines Press; p. 92.

16 Ginamit na bersiyon ng “Sagot ng Inang Espanya sa Hibik ng Pilipinas” ang inilathala sa: Santos, Jose P. *Buhay at mga Simulat ni Plaridel*. Maynila: Dalaga, 1931; m.p. 5—12.

17 Sa pagsusuri sa panulaan sa panahon ng Himagsikan ay ipinanukala at nilinang ni Almario ang konsepto ng uniberso ng talinghagang bayan sa panulaan. Tingnan sa: Virgilio S. Almario. *Panitikan ng Rebolusyon(g 1896): Isang Paglingon at Katipunan ng mga Akda nina Bonifacio at Jacinto*. Maynila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1993; m.p. 34—35.

18 Ginamit na bersiyon ng “Katapusang Hibik” ang inilathala sa: Lumbera, Bienvenido L. *Tagalog Poetry 1570-1898: Tradition and Influences in its Development*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1986.

SANGGUNIAN

- Agoncillo, Teodoro A. *The Revolt of the Masses: The Story of Bonifacio and the Katipunan*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1956.
- Almario, Virgilio S. “Katunayan ng Pighati at Lunggati sa ‘Katapusang Hibik ng Filipinas’ ni Andres Bonifacio,” nasa *Pag-unawa sa Ating Pagtula: Pagsusuri at Kasaysayan ng Panulaang Filipino*. Anvil Publishing, Inc. 2006.
- Almario, Virgilio S. *Panitikan ng Rebolusyon(g 1896): Isang Paglingon at Katipunan ng mga Akda nina Bonifacio at Jacinto*. Maynila: Sentrong Pangkultura ng Pilipinas, 1993.
- Balmaseda, Julian Cruz. “Ang Tatlong Panahon ng Tulang Tagalog: Pag-aaral sa Kasaysayan at Pagkaunlad ng Tulang Tagalog” (1938). Nasa *Mga Lektura sa Kasaysayan ng Panitikan*, Galileo S. Zafra, editor. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013; mp. 57—135.
- Constantino, Renato. *Ang Bagong Lumipas*, salin ng *A Past Revisited*, Teo Antonio at Ariel Dim. Borlongan, mga tagasalin. Quezon City: University of the Philippines Press; p. 92.
- de los Santos, Epifanio and Philippine Historical Association. *Marcelo H. del Pilar, Andres Bonifacio, [and] Emilio Jacinto*. Quezon City: Philippine Historical Association, 1957.
- de Noceda, Juan Jose at Pedro Sanlucar. *Vocabulario de la lengua tagala*. Salin nina Virgilio S. Almario, Elvin R. Ebreo, at Ana Maria M. Yglopaz. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.
- Dianzon, Leonardo A. *Ang Panunudyo’t Pagpapatawa sa Panitikang Tagalog*. Maynila: Surian ng Wikang Pambansa, Hulyo 1947.
- Eugenio, Damiana; Edgardo Maranan and Rosario Cruz-Lucero. “Poetic Jousts,” in *Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art, Literature Volume*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1994; pp. 184—187.
- Gatmaitan, Magno S. *Marcelo H. del Pilar, 1850-1896: A Documented Biography with Tagalog, English and Spanish Versions*. 1965.
- Gatmaitan, Magno S. *Marcelo H. del Pilar: Talambuhay ng Isang Propagandista*. Liwayway Publications, 1956; mp. 12—13.
- Gener, Teodoro E. *Duplo’t Balagtas*. Maynila: Surian ng Wikang Pambansa, 1948.
- Gloria P. Tonsay, “The Duplo,” *The Philippines Herald Magazine* (May 16, 1964); pp. 16—17.
- Jose, Vivencio. “The Duplo: Verse Debate and Performance,” *Mindanao Journal*, IV, 1—4 (July 1977-June 1978), pp. 86—152.
- Lucero, Rosario. “Poetry,” *CCP Encyclopedia of Philippine Art, Volume IX: Philippine Literature*. Manila: Cultural Center of the Philippines, 1994; pp. 226—246.
- Lumbea, Bienvenido L. *Tagalog Poetry 1570-1898: Tradition and Influences in its Development*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1986.
- Lumbea, Bienvenido and Cynthia Nograles Lumbea. *Philippine Literature: A History and Anthology*. Quezon City: Anvil Publishing, 1997.
- Mojares, Resil B. “Stalking the Virgin,” *Waiting for Mariang Makiling: Essays in Philippine Cultural History*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2002.
- Panganiban, Jose Villa. *Diksyunaryo-Tesaurus Pilipino-Ingles*. Quezon City: Manlapaz Publishing, 1972.

- Quindoza-Santiago, Lilia. *Sa Ngalan ng Ina: 100 Taon ng Tulang Feminista sa Pilipinas*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1997.
- Santos, Jose P. *Ang Buhay at mga Sinulat ni Plaridel*. Maynila: Palimbag ng Dalaga, 1931.
- Schumacher, John N. S.J. *The Propaganda Movement 1880-1895: The Creation of a Filipino Consciousness, the Making of the Revolution* (edisyong 1997). Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1997.
- Sebastian, Federico B. at Paz N. Nicasio. *Sariling Panitikan (Pahapyaw na Kasaysayan)*. Maynila, 1965.
- Serrano-Laktaw, Pedro. *Diccionario Hispano-Tagalog*. Manila: Estab. Tipográfico “La Opinión” á cargo de G, Bautista, 1889.
- Tirona, Joaquina E. "Filipino Folk Dramas," *The College Folio*, I, 2 (December 1919); p. 69.
- Tomas Ortiz, "Superstitions and Beliefs of the Filipinos," *Practica del Ministerio* (ca. 1731) in *The Philippine Islands, 1493-1898* (1903), 43: 103—127.
- Zafra, Galileo S. “Ang Katwiran sa Duplo, ang Katwiran ng Duplo,” nasa *A Reader in Philippine Theater: History and Criticism* (A Festschrift in Honor of Dr. Nicanor G. Tiongson). Jonathan Chua and Rosario Cruz-Lucero, eds. Quezon City: University of the Philippines Press, 2014; pp. 101—108.
- Zafra, Galileo S. *Balagtasán: Kasaysayan at Antolohiya*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999.
- Zafra, Galileo S., ed. *Mga Lektura sa Kasaysayan ng Panitikan*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.

Si **GALILEO S. ZAFRA** ay propesor sa Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas, Kolehiyo ng Arte at Literatura, Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Siya ay aktibong manunulat, editor, at tagasalin sa iba't ibang proyektong pampublikasyon ng mga institusyong kultural tulad ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF), National Commission for Culture and the Arts (NCCA), at Cultural Center of the Philippines (CCP). Siya ay kawaksing editor at manunulat sa bolyum sa teatro ng *CCP Encyclopedia of Philippine Art* (2017).